

Türkiye-Özbekistan İlişkilerinin Tarihi Zemini: Osmanlı-Türkistan Arasındaki Siyasi ve Kültürel İlişkiler (XVI-XX. Yüzyıllar)

The Historical Background of The Relationships of Turkey-Uzbekistan: The Political and Cultural Relations Between the Ottoman Empire and Turkestan (XVI.-XX. Centuries)

Mustafa Budak¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Budak (Prof. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: mubudak@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-4061-9487

Başvuru/Submitted: 13.08.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
05.09.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
16.09.2024

Kabul/Accepted: 27.09.2024

Atıf/Citation: Budak, M. The Historical Background of The Relationships of Turkey-Uzbekistan: The Political and Cultural Relations Between the Ottoman Empire and Turkestan (XVI.-XX. Centuries). *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 13, 2 (2024): 123-148.
<https://doi.org/10.26650/jes.2024.1532450>

Öz

Türkiye ile Özbekistan, birincisi XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, ikincisi de XX. yüzyılın son çeyreğinde istiklalini kazanmış yeni iki ulus devlettir. Aynı zamanda Türkiye ve Özbekistan, Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıklarının halefleridir. Ayrıca, köken, din, dil, tarih ve kültürel açılarından benzerlikler taşımaktadır.

Makalenin amacı, Türkiye ile Özbekistan arasında kurulmuş olan son 30 yıllık ilişkilerin yeni olmadığını, tarihi ve kültürel bir zemine sahip bulunduğunu; her iki ülkenin bu tarihi mirastan yararlanarak ortak gelecek inşa edebileceklerini hatırlatmaktır. Bu makale, iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, XVI.-XX yüzyıllar arasında, Osmanlı Devleti'nin Türkistan hanlıkları ile olan siyasi ilişkileri genel hatlarıyla anlatılacaktır. İkinci bölümde ise kültürel ve ilmi ilişkiler üzerinde durulacaktır. Bunlar, Türkistan hacılarına yardım yapılması, Kuran-ı Kerim başta olmak üzere birtakım dini kitaplar gönderilmesi, tahsil için Türkistan'dan İstanbul'a öğrenciler getirilmesi gibi hizmet ve faaliyetlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin çöküşüne kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Özbekistan, Osmanlı Devleti, Türkistan, Semerkand, Buhara, Muhammed Şeybani Han, II. Bayezid

ABSTRACT

Turkey and Uzbekistan are two new nation-states that gained their independence, Turkey in the first quarter of the 20th century and Uzbekistan in the last quarter of the same century. At the same time, Turkey and Uzbekistan are successors of the Ottoman Empire and Turkestan Khanates moreover, they have similarities in terms of origin, religion, language, history, and culture. Therefore, the Ottoman Empire maintained the political, scientific and cultural relations with the Khanates of Bukhara, Samarkand, Khiva and Hokand in Turkestan between XVI.-XX. centuries. This paper's aim is to remind us that the relations established between Turkey and Uzbekistan for the last 30 years are not new, that these relations have a historical and cultural basis, and that both countries can build a common future by taking advantage of this historical heritage. The paper consists of two parts.

In the first part, the political relations with the Turkestan Khanates of the Ottoman Empire between XVI.-XX. centuries will be explained in general terms. In the second part, in the mentioned centuries, the cultural and scientific relations will be emphasized. These are services and activities such as helping the Turkestan pilgrims, sending some religious books, especially the Quran, and bringing students from Turkestan to Istanbul for education. This situation continued until the collapse of the Ottoman Empire.

Keywords: Turkey, Uzbekistan, The Ottoman Empire, Turkestan, Samarkand, Bukhara, Muhammad Shaybani Khan, Bayezid II

EXTENDED ABSTRACT

Turkey and Uzbekistan are two new nation-states that gained their independence, the first in the first quarter of the 20th century and the second in the last quarter of the same century. Although Turkey and Uzbekistan are new states, they are the successors of the Ottoman Empire and Turkistan Khanates, which were established in two ancient geographies of Turkish-İslamic civilization, Anatolia and Transoxiana. Moreover, Turkey and Uzbekistan have similarities in terms of origin, religion, language, history, and culture. In fact, they have common political, scientific, and religious personalities such as Amir Timur, Ali Kuscü, Ulugh Begh and Imam Bukhari. Therefore, the Ottoman Empire maintained political military, scientific, and cultural relations with the Khanates of Bukhara, Samarkand, Khiva, and Hokand in Turkestan between XVI.-XX. Centuries.

As it is known, Ottoman-Uzbek relations began with the defeat of the Uzbek khan, Muhammed Shaybani Khan, to the Safavid ruler Shah Ismail in Mahmudabad near Merv in 1510 and later, Shah İsmail sends the head of Shaybani to the Ottoman Sultan, Beyazid II. This was Shah Ismail's challenge to the Ottoman Sultan, Bayezid II. At the same time, this challenge caused the start of the Ottoman-Safavid struggle and caused the establishment of Ottoman-Uzbek political relations because Ottoman sultans wanted to establish a Sunni alliance with the Uzbek khans against the Safavids. Also, the Uzbek khans were afraid of the Safavids taking over the Sunni regions in Transoxiana. Thus, Ambassadors began to come and go between the Ottoman sultans and the Uzbek khans. Firstly, Selim I, the Ottoman Sultan, sent Muhammed Beg to Köçküncü Han Samarkand Khan, before the Battle of Çaldıran dated 1514. The purpose of Selim I was to cooperate with Samarkand Khan against Shiites. Likewise, Suleiman the Magnificent, the Ottoman Sultan, sent letters to the rulers of Samarkand (Ubeydullah Khan) and Bukhara (Ali Sultan) before the Iraqi expedition, calling for "jihad" against Shiite Iran. These letters pleased the two Uzbek khans. Despite the Amasya (1555) and İstanbul (1590) treaties, the Ottoman Empire left the Uzbek khans alone against the Safavids because the Safavids had promised not to attack the Uzbeks. But they didn't promise that by encouraging wars with Austria of the Ottoman Empire. Safavids declared war against the Uzbeks. Unfortunately, the Ottomans did not answer the Uzbeks' calls for help. On the contrary, the Ottomans replied "We

are at peace with Iran. You live in peace". This attitude of the Ottomans was purely political pragmatism. In addition, the power struggle between the Uzbek khans played an important role in the attitude of the Ottomans. Finally, the Russians benefited from this rivalry and after the middle of the last quarter of the 19th century, Turkestan was occupied by the Russians.

As it is known, Turkestan pilgrims were going to Mecca on three roads. One of these roads was the Crimea-Istanbul-Mecca road via the Caspian. Moreover, Istanbul was the center of the caliphate for Turkestan pilgrims. The pilgrimage would not be accepted for them without visiting Istanbul for them. The Ottoman Sultans attached great importance to the safety of pilgrimage routes. In addition, this issue was a matter of political superiority for the Ottoman Sultans. Therefore, the Turkestan pilgrims preferred this route.

On the other hand, Turkestani Pilgrims who came to Istanbul were hosted in the Naqshbandi Uzbek lodges in Istanbul. These lodges acted as consulates. Likewise, the Ottoman governments were meeting their needs and allocating ferries for pilgrims After the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, students from Turkistan came to Istanbul for education. One of these was the Uzbek writer Abdurrauf Fitrat. Turkistan youth like him wrote articles in magazines like *Sırat-ı Müstakim*. In addition, the people of Bukhara helped the Ottoman Empire financially in the Balkan War and the First World War. Towards the end of the war, Enver Pasha and his friends joined the Basmacilik movement. These relations lasted until the collapse of the Ottoman Empire. The main source of this study is the Ottoman Archive of the Directorate of State Archives, Presidency of Republic of Turkey. In addition, books and articles related to the subject were also used.

Giriş

Türkiye ve Özbekistan, birincisi 20.yüzyılın ilk çeyreğinde (29 Ekim 1923), ikincisi ise aynı yüzyılın son çeyreğinin sonlarında (1991) gerçek anlamıyla bağımsız birer devlet olarak kurulmuşlardı. Her ne kadar Özbekistan 1924’de, Sovyetler Birliği içinde otonom bir cumhuriyet olarak ortaya çıkmış ise de 1991’de gerçek bağımsızlığını ilan etmişti. Gerçek şu ki Türkiye ve Özbekistan yüzyıllara dayanan köklü bir tarih ve kültürel birikime sahip iki devlettir. Hatta tarihçiler, Anadolu Türkleri ile Özbekleri, köken itibarıyla aynı olduklarını belirtmektedirler. Ancak, yaşanan 70 yıllık Sovyet dönemi ve sonrası girilen yeni ulus devlet sürecinin etkisiyle Özbekler, kendilerini sadece, “Türk dilli halk “, devletlerini de “Türk dilli cumhuriyet” olarak tanımlamaktadırlar¹.

İlk olarak Özbek adı, 13.yüzyılın başında, Doğu Deşt-i Kıpçak’da² kurulan Altınorda Hanlığı hükümdarı Özbek Hanı (1312-1340)’nın adında görülmüştür. Bundan dolayı, Cengiz Han’ın oğlu Cuci Han’ın ahfadından olan Özbek Han’a bağlı topluluklar “hana bağlı” anlamında “Özbek ulusu” olarak adlandırılmıştır³. Bundan dolayı Özbek kavramı, etnolojik bir terim olmayıp yukarıda ifade ettiğimiz gibi Özbek Han’a izafeten verilmiş siyasi bir kavramdır⁴. Özbekler, 15.yüzyılın ortalarında Ebulhayr devrinde (1413-1469) önemli bir siyasi güç olmuşlardır. Ancak bu hâkimiyet, 1456-1457 yıllarında Doğu Moğollarının (Kalmuklar veya Oyratlar) istilasıyla bozulmuştur⁵. Ebulhayr Han’ın vefatından(1469) sonra Özbeklerin başına geçen Muhammed Şeybani Han, Timuroğullarından 1500’de Semerkand’ı⁶ ve 1507’de de Herat aralık Hazar Denizi’nden Doğu Türkistan’a, Sir Derya’dan Orta Afganistan’a kadar uzanan geniş bir coğrafyada Maverâünnehir merkezli yeni bir Özbek imparatorluğu kurmayı başarmıştır⁷.

Ancak, Şeybani Han’ın bu hâkimiyeti uzun sürmemiştir. Bunun sebebi, XVI. yüzyılın başlarında, İran’da bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Safevi hükümdarı Şah İsmail(1502-1524) idi. Çok geçmeden, Şeybani Han, Şii İmamiye’ye⁸ dayanarak Safevi Devleti’ni kurmuş olan

-
- 1 Jale Garibova, *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Dil Sorunu ve Yeniden Biçimlenen Kimlikler*, Editörler: Sema Arslan-Rena Salehova, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012), s.7-9; Kabul edilmelidir ki, yazı dili olarak “çağdaş Özbek dili” Sovyet döneminin bir ürünüdür. Yazı dili 1924’e kadar Arap harfli Çağatayca idi. Özbekistan ile ilgili dil ve dil politikaları için bkz., Çiğdem Balım-Y.Emre Görbüz, “Özbekistan Respublikası: Özbek Modeli”, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri, Türk Dilli Halklar-Türkiye İlişkileri*, Editörler: Ayşegül Aydıngün-Çiğdem Balım, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012), s.266-275.
 - 2 Kıpçakların ana vatanı olan Deşt-i Kıpçak, İrtiş ve Yayık ırmaqları arasındaki bölgedir. Daha geniş anlamda ise doğuda İrtiş ırmağı ile batıda Karpatlara kadar uzanan bir bölgedir.
 - 3 Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976), s.45-46.
 - 4 Charles Warran Hostler, *Türkler ve Sovyetler, -Türklerin Bu Günün Dünyasında Tarihsel Durumu ve Politik Önemi*, Çeviren Mithat San, (Ankara: 1976), s.126; Timurlan Omorov, “Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaça Tarihi ve Özbek Boyları”, *Tübav Bilim Dergisi*, 5/2, 2012, s.8.
 - 5 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Tercüme: M. Reşat Uzmen, (İstanbul: Ötügen Yayınevi, 1980), s.443.
 - 6 H. Roomer, “Timurlulur”, *İslam Ansiklopedisi* XV, (Ankara: MEB), s s.357.
 - 7 Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, (İstanbul: Otağ Yayınları, 1975), s.9.
 - 8 Aslında, başlangıçta Sünni Şafii olan Erdebil tekkesi şeyhi Safiyüddin’in izafeten Şii olmuştu. Bu inanç için bkz., Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmamiye Şiisi*, (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1984), s.159 vd.

Şah İsmail ile Özbeklerin hac yolu olan Kirman-Horasan üzerinde hâkimiyet mücadelesine girişmişti⁹. Bilindiği gibi Horasan, Safeviler ile Özbek hanlığı arasında tampon bölgeydi. Çok geçmeden Muhammed Şeybani Han, oğlu Timur Sultan ile kardeşi oğlu Ubeydullah Han'ı Horasan Hâkimi Emir Zülnun'un üzerine gönderdi. 1507'de gerçekleşen savaşta Horasan hâkimi yenildi ve katledildi. Böylece, savunmasız kalan Herat, Özbeklerin eline geçti. Artık yeni hedef Meşhed idi. Başlangıçta Şeybani Han, Herat'ta kalarak oğlu ve yeğenini Meşhed üzerine göndererek oranın da Özbek hanlığına ilhakını sağlamıştı. Ardından Şah İsmail'e bir mektup göndererek (1508) ele geçirdiği yerleri imar edeceğini ve hâkim olduğu yerlerdeki mescit ve vakıf eserlerini tamir ederek halkın hizmetine sunacağı bildirmiş ve Kâbe'ye kadar uzanan hac yolu güvenliğini sağlanmasını istemişti¹⁰.

Bu mektuptan itibaren iki hükümdarın 1510 yılına kadar karşılıklı mektuplaştıklarını, bazen dostane ve giderek Şah İsmail'in Şeybani Han'a Şia inancını kabul etmesi teklifine karşılık Şeybani Han'ın ise onu sadece "İsmail-i Daruga/vali İsmail" olarak görerek küçümsemesiyle artan düşmanlık, sonunda tarafları savaş ortamına getirdi¹¹. Sonunda, 30 Kasım 1510'da Merv yakınındaki Mahmudabad'da yapılan savaşta Şah İsmail, Şeybani Hanı yenilgiye uğrattı. Böylece Şah İsmail, Anadolu-Maveraünnehir ekseninde Ceyhun'a kadar sınırlarını genişletmek suretiyle Orta Asya'da tek siyasi güç olmuştur. Bu arada Şah İsmail, yendiği Şeybani Han'ın kellesini keserek Osmanlı Padişahı II. Bayezid'e göndermekten çekinmemiştir¹². Bu hareket, Şah İsmail'in II. Bayezid'in üzerinden Osmanlı Devleti'ne karşı bir meydan okumaydı. Aynı zamanda, Osmanlı-Özbek siyasi ilişkilerinin kurulmasına sebep oldu. Artık bu tarihten sonra Osmanlı Devleti ile Özbek hanları arasındaki siyasi ilişkiler, Osmanlı-Safevi ilişkileri çerçevesinde gelişecekti.

Şeybani Han'ın ölümünden sonra Maveraünnehir bölgesinde Özbeklerin güçlü bir devleti olmamıştı. Her ne kadar, Yadigar han evladından İlbars Han (1515-1526) Harezm'i Safevilerden geri alarak bu siyasi birliği kurmaya çalışmışsa da başaramamıştı. Artık Özbekler, Sovyet devrine kadar üç ayrı koldan sülale temelli hanlıklar şeklinde siyasi varlıklarını sürdürecektlerdi. Bu sülale ve hanlıklar şunlardı: Semerkand, Buhara ve Taşkend gibi bütün Maveraünnehir bölgesinden hüküm süren Ebulhayr Han sülalesi (Maveraünnehir Şibanileri) kurdukları Buhara Hanlığı (1500); ikincisi, Harezm, Mangışlak ve Esterabad'a kadar bütün Hazar ötesi Türkmen ili'nde yaşayan Yadigar Han sülalesi ve Hive Hanlığı 1511'de Hive Hanlığı'nı kuran Yadigar Han sülalesi ve sonuncusu ise esas Şiban yurdu olan güney Sibirya bölgesinde (Tura vilayeti)'nde var olan Bekkondu Sülalesi (Tura Şibanileri) dir¹³.

Bu makalede amacımız, XVI. Yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile Buhara Hive ve

9 Ghulam Sarwar, *History of Shah Ismail Safawi*, (Aligarh 1975), s.58-59; Mustafa Budak, *Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri, 1510-1740, İstanbul Üniversitesi SBE. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 1987, s.9

10 Gülay Karadağ Çınar, "İki Büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han Arasındaki Söz Düellosu", *History Studies*, 3/2, 2011, s.77-79.

11 Gülay Karadağ Çınar, s.80-83.

12 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), s.258.

13 Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.35.

Hokand Hanlıkları arasındaki siyasi ilişkiler sürecinde ortaya çıkan/görülen tarihi ortaklıklardan/benzerliklerden o günkü devletlerin bugünkü varisleri olan Türkiye ve Özbekistan'ın ortak bir gelecek inşasında hangi şekillerde yararlanabileceklerini, göstermektedir.

Bundan dolayı makalemizde, XVI.-XX. yüzyıllar arası Osmanlı-Türkistan/Özbek ilişkilerini siyasi, dini (hac yolu meselesi) kültürel ilişkiler başlıkları altında ele alacağız.

1. Osmanlı-Özbek Siyasi İlişkileri

Şurası bir gerçek ki, bu siyasi ilişkiler, XVI.- XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı-Safevi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Osmanlı- Rus ilişkileri çerçevesinde gelişmiştir. Söz konusu siyasi ilişkilerin, Emir Timur'un 1402 tarihli Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid ile savaşmasını saymazsak, XVI. yüzyılın ilk yıllarında II. Bayezid devrinde başladığını ifade edebiliriz. Buna delil olarak Şah İsmail'in 1510'da Şeybani han'ı mağlup ettikten sonra kellesini Osmanlı Padişah'ına göndermesini gösterebiliriz. Ancak, Şah İsmail'in Şia gücüyle Anadolu başta olmak üzere Türkistan coğrafyası gibi Sünni bölgelerde bir tehdit oluşturması, Osmanlı- Özbek hanları ilişkilerinin elçi ziyaretleri şeklinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı Çaldıran savaşı, Osmanlı-Özbek ilişkileri açısından bir dönüm noktasıdır. Öyle ki, Osmanlı-Özbek hanları ilişkileri, bazen eş zamanlı ve bazen de tek taraflı İran tehdidinden kaynaklanan savaş öncesi ittifak girişimleri ya da Özbek Hanlarının Safevilerin hücumları karşısında "Osmanlı yardımı" istemeleri çerçevesinde gelişme kaydetmiştir.

Tarihi bilgilerimize göre ilk resmi temas, Çaldıran savaşı öncesinde ittifak sağlamak için Yavuz Sultan Selim'in Muhammed Beg'i Semerkant hükümdarı Köçkuncü Han (1510-1530)'a göndermesiyle başlamıştı. Elçi, beraberinde Osmanlı Sultan'ının Ağustos 1514 tarihli farsça bir mektubunu götürmüştü. Söz konusu mektubunda Yavuz Sultan Selim, Doğu Anadolu bölgesi halkının Şia zulmünden bizâr olduğunu Sünni Müslümanların can ve mal güvenliğinin tehlikede bulunduğunu belirterek gereken tedbirlerin alınacağını ifade etmişti. İlgi çekici idi ki, bu mektubunda Osmanlı Padişahı Safevilerin hareketlerini "Şii zulmü" olarak değerlendirmiş ve "fesad" olarak tanımlamıştı¹⁴. Buna karşılık Semerkant hanı gönderdiği cevabi mektubunda¹⁵ Şeybani Han'ın ölümünden sonra Türkistan'daki siyasi gelişmeler ile Babürşah'ın Safevilerle Turan illerine yaptığı sonuçsuz kalan seferlerinden söz etmişti.

"Bir imha muharebesi" olan Çaldıran'da (1514) Osmanlıların Safevilere karşı kazandığı zafer, Doğu Anadolu'nun toprak bütünlüğünün yanı sıra Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'i yenilgiye uğratarak onun gücüne darbe vurması¹⁶ gibi yönleriyle sadece Osmanlı-Safevi ilişkilerini etkilememiş; Hazer Denizi doğusundaki Özbeklerin Horasan'ı aldıktan sonra

14 Lane Poole Stanley, *Düvel-i İslamiyye*, tercüme Halil Edhem, İstanbul: Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1345), s.432-433; H. Howard, *History of the Mongols*, II/2, s.713-719. Oysa bazı kaynaklarda Semerkand hanının adı Ubeydullah Han olarak geçmektedir. Bkz., Ahmet Feridun Bey, *Münşeâtü's-selatin*, I, (İstanbul: 1275), s.374-377.

15 Ahmet Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selatin*, C.I, s.374-375; Mustafa Budak, *Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri*, s.14

16 Tayyip Gökbilgin, "Çaldıran Muharebesi", C.III, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB), s.329

1515'te Amu Derya'yı geçerek Herat'ı almalarını da sağlamıştı¹⁷. Daha Özbekler, bu zaferi, bir elçiyile İstanbul'a bildirmişlerdi¹⁸. Buna rağmen Herat ve Horasan, gelecek yıllarda, Özbekler ile Safeviler arasında bir mücadele alanı haline gelmiştir.

Aynı şekilde Kanuni Sultan Süleyman da, babası gibi Osmanlı-Safevi mücadelesinde Türkistan'daki Özbek hanlarını savaş zamanlarında destek isteyecekleri "Sünnî müttefik" olarak görmekteydi. Nitekim Kanuni, İrakeyn seferine çıkmadan önce Semerkant (Ubeydullah Han) ve Buhara (Ali Sultan)hükümdarlarına mektuplar göndererek Şii İran'a karşı "cihad" çağrısı yapmış¹⁹ ve bu çağrı, söz konusu hükümdarlar tarafından "İslam dünyasında tefrikaya sebep olan "Kızılbaş İran'a karşı" olmasından dolayı memnuniyetle karşılanmıştı. Buna karşılık Kanuni de Semerkant hükümdarına gönderdiği mektupta (1533-1540 arası) Özbeklerin Maverünnehir bölgesinde kazandığı zaferlerin Osmanlı zaferlerini daha anlamlı hale getirdiğini dile getirmişti²⁰.

Ancak, Çaldıran Savaşı'ndan yaklaşık on dokuz-yirmi yıl sonra Safevilere karşı girişilen İrakeyn seferi, Safevileri ortadan kaldıramadığı gibi²¹ Osmanlı-Avusturya savaşının etkisiyle Safevilerin zaman zaman Türkistan'a yönelmelerine fırsat vermişti. Bunu tahrik eden gelişme, Semerkant Hanı Ubeydullah Han'ın 14 Ocak 1536'da Horasan üzerine saldırısıydı. Bir süre sonra Özbekler, Herat'ı ele geçirdi ise de Şah Tahmasp'ın 23 Eylül 1536'da, Kazvin'den Horasan'a gelmesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar²². Üç yıl sonra, 1539'da Ubeydullah Han vefat etmiş ve yerine I. Abdullah geçmişse de saltanatı çok kısa sürmüş ve 1540'da Abdüllatif Han (1540-1551) tahta çıkmıştı. Abdüllatif Han'ın ilk işi, 1541'de Kanuni'ye bir mektup göndermek suretiyle tahta çıkışını ve Herat'ı İranlılardan geri aldığını haber vermek oldu²³. Yine de askeri üstünlük Safevilere aitti.

Bu durum, Kanuni'nin Avusturya cephesinden dönerek Mart 1548'de, Tebriz'e yönelik bir sefere –II. İran Seferi- daha çıkmasıyla son bulmuş ve sefer sonucunda, 27 Temmuz 1548'de Tebriz yeniden alınmıştı²⁴. Dikkat çekicidir ki, Kanuni Tebriz zaferini Özbek Hanı Abdüllatif Han'a bir mektupla bildirmiş ve fakat Ahmet Çavuş adlı elçisini Buhara'ya göndermesine²⁵ rağmen Özbeklerin cihad çağrısına icap etmediklerini sitemkâr bir şekilde dile getirmişti²⁶.

Buna rağmen Osmanlı padişahı, Özbeklere küsmedi. Safevilere karşı savaşlarda Özbek hanlarının gücünü artırmak için 1550 yılında, Semerkant hanına Şeyh Abdüllatif ve Nizameddin

17 Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi (1451-1590)*, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976), s.112-113.

18 J. Von Hammer, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, Tarih VI, Tercüme: Mehmet Ata, (İstanbul: 1332), s.66.

19 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s.348.

20 Mustafa Budak, *Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri*, s.18-19

21 Feridun Emecen, "İrakeyn Seferi", *DİA*, C. 19, s.116-117.

22 Gülay Karadağ Çınar, *Safevi-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*, *Kocatepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Afyon 2011, s.128.

23 Özbek hanı I. Abdüllatif'den Kanuni'ye 1541 tarihli mektup, Mustafa Budak, s.19

24 Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi (1451-1590)*, s.186-187; Remzi Kılıç, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan-Revân-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", *Journal of Universal History Studies*, 3, October 2020, s.197.

25 Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi (1451-1590)*, s.180-181.

26 Feridun Bey, *Münşeatü's-Selatin I*, s.494.

Çavuş ile birlikte belli sayıda tüfekçi ile darbzenler gönderdi²⁷. Amaç, Safeviler karşısında Özbek hanlarının askeri açıdan güçlenmesi ve Safevilere karşı girişilecek savaşta harekete geçmeleriydi. Sonunda Kanuni, “Nahçıvan Seferi” de denilen yaklaşık üç sürecek olan III. İran seferine (1552-1555) çıktı. Sonunda sefer, Kanuni’nin 27 Eylül 1554 tarihli Erzurum mütarekesine sadık kalınmazsa “Tebriz ve Erdebil’in tahribi” tehdidini alan Şah Tahmasp, barışa razı oldu ve 1 Haziran 1555’de Amasya antlaşması imzalandı²⁸. Bunun anlamı, Osmanlıların Safeviler karşısındaki kesin üstünlüğü idi.

Hemen belirtelim ki, bu antlaşmanın Özbekler açısından ayrı bir önemi vardı. Çünkü Amasya antlaşmasının geçerlilik ölçütü, İran şahının Özbeklere saldırmamasıydı. Bu hususu Kanuni, 1551’de, Abdullatif Han’ın ölümüyle yerine geçen Buhara hâkimi Burhan Barak Han’dan Mübarizeddin Kutluk Fuladi ile gelen mektuba verdiği cevapta, İran Şahı’nın kesinlikle Maverâünnehir’e saldırılarına göz yummayacaklarını ve bunun barış için şart olduğunu bildirmişti²⁹. Böylece, Maverâünnehir’deki Özbekler, Safeviler karşısında bir çeşit “Osmanlı himayesi”ne kavuşmuşlardı. Bunun sonucunda Semerkand hanı Nevruz Ahmet Han, Buhara’yı alarak Maverâünnehir’in tek siyasi gücü olmuş ve kardeşi Seyyid Burhan Barak Han’ı Buhara’ya bırakmıştı.

Görünen o ki, Maverâünnehir’deki bu siyasi manzara, Osmanlı Devleti’ni harekete geçirmiş ve Osmanlı Devleti, İran’a karşı bir Sünni siyasi ittifakını oluşturmak için Maverâünnehir’deki Özbek hanlarıyla ilişkilerini sıklaştırmıştı. Buna karşılık Buhara hanı elçileri de sıklıkla İstanbul’a gitmeye başlamışlardı. Osmanlılar, bu ilişkileri siyasi anlamda “destek” çerçevesinde tutarken Özbekler, kendi deyimleriyle “Rafizilere” karşı savaşmak için daha fazla askeri yardım alabilmeyi amaçlamışlardı. Mesela, 1556’da Ahmet Çavuş ve Dost Muhammed’in İstanbul ziyaretleri bu cins ziyaretlerdi. Ayrıca, Semerkand Hanı Nevruz Ahmed Barak Han’ın müftüsü Mevlana Şeyh Muslihiddin Mustafa’nın bir arkadaşı vasıtasıyla Kanuni’ye gönderdiği mektup da aynı talepleri içermekteydi. Fakat Kanuni’nin buna cevabı, eski dostluğun güçlendirilmesine taraftar olmakla beraber İran ile barış yapıldığından dolayı askeri yardım göndermenin uygun olmadığı şeklindeydi³⁰. Bir başka deyişle, Osmanlı Devleti, Maverâünnehir’e kadar uzanan coğrafyada savaş istemiyordu. Daha da önemlisi, Avrupa-İran işbirliği giderek artmaktaydı. Bundan dolayı Osmanlı Devleti bütün dikkatini Avrupa cephesine vermek istiyordu. Ama müttefikleri Özbekleri de, Safeviler karşısında yalnız bırakmak düşüncesinde değildi.

Fakat Safeviler, Amasya Antlaşması’na uymadıkları gibi 1559’da babasına isyan ederek İran’a kaçan Şehzade Bayezid’e sığınmak hakkı verdiler. Bu davranış, Kanuni tarafından öfkeyle karşılandı ve karşı tedbirlere başvuruldu. İlk önce, Ağustos-Eylül 1560’da Özbek Hanı

27 Hammer VI, s.68; Seydi Ali Reis, *Miratü'l-Memalik*, (İstanbul: 1331), s.64-68; H. Howorth, *History of the Mongols*, II/2, s.728.

28 Mütarekesi ve barış sürecindeki gelişmeler için bkz., Fahrettin Kırzıoğlu, s.238-249.

29 Buhara hâkimi Burhan’a yazılan cevapnamedir. *Kanuni Sultan Süleyman Devri Muharebatı*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, (Revan: 1956), 31 a-31 b; Ayrıca bkz, Feridun Bey, *Münşeati’s-selatin* II, s.50-52. ,

30 Mustafa Budak, *Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri*, s.22-23

Pir Muhammed Han'a bir mektup gönderildi. Mektubunda Kanuni, "ilişki sessizliği"nden dolayı sitem etti. Bunun üzerine Özbek hanı, Osmanlıların Safevilere karşı sefer hazırlığında buldukları sırada aynı yıl içinde Horasan üzerine sefer hazırlığına başladı ve ordu komutanı olarak yeğeni II. Abdullah'ı atadı. Ancak Buhara üzerindeki hâkimiyet yüzünden Horasan seferi ertelendiyse Pir Muhammed, hanlık unvanı elinden alınmasına rağmen Kanuni'ye verdiği sözden dolayı 1563-1564 yıllarında Belh'den Meşhed üzerine sefere çıktı ve şehri zapt etti. Muhtemeldir ki, Safeviler, Osmanlı-Özbek ittifakından çekinerek barış teklifinde bulundu. Pir Muhammed'in bu teklifi kabul etmesiyle barış yapıldı. Barışa rağmen ilerleyen yıllarda, Safevilerle Özbek hanları arasındaki mücadeleler Horasan ve Meşhed merkezli olarak devam etti.³¹

Söz konusu mücadeleler ortamında Buhara Hanlığının başına II. Abdullah Han'ın(1583-1598) geçtiğini görmekteyiz. Aslında II. Abdullah Han, 1560'dan beri iktidar kavgalarının içindeydi. Nitekim 1561'de babası İskender Han'ın Buhara'da tahta çıkması sağladı. Ama gerçek iktidar kendisindeydi. Sonunda hanedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları yok ettikten sonra 1574'de Belh'i, 1578'de Semerkant'ı, 1582'de Taşkent ve Sir Derya'nın kuzeyini ve 1583'de ise de Fergana'yı alarak Türkistan'ın birliğini kurdu. Aynı yıl babası ölünce resmen tahta çıktı (22 Haziran 1583)³².

II. Abdullah Han, Türkistan'da fetihlerle uğraşırken Osmanlı Devleti de 1 Ocak 1578'de İran'a karşı büyük bir sefere karar verdi. Bu sefer, Özbek hanının istediği bir seferdi. Nitekim Osmanlı Padişahı III. Murat Han, bu seferin amacını Kuzey Kafkasya'nın fethini gerçekleştirdikten sonra "Hazar Denizi'ne donanma ile hâkim olarak Türkistan'dan gelen hac ve ticaret yollarını açmak" şeklinde açıklamıştı³³. Böylece, Türkistan'daki Özbek hanlarıyla daha rahat bağlantı kurulabilecek ve hatta top ile cephane yollanabilecekti³⁴. Aslında Osmanlı Devleti, 1569'da Don-Volga kanalı açarak Azak Denizi- Astarhan/Ejderhan ticaret yolunun açılmasını ve dolayısıyla Türkistan hacıları ile tüccarlarının rahatlıkla Azak-İstanbul yolunu kullanmasını amaçlamıştı³⁵. Fakat bu girişim başarısız kaldı ise de fırsatları yok etmedi. Nitekim bu fırsat, Eylül 1578'de, Şirvan Beylerbeyi ve Serdarı olarak atanan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın³⁶ Kafkasya seferinde fethettikleri Şirvan ve Şemahi'nin Aralık 1578'de Safevilerin eline geçmesi sırasında Şemahi'da Kırım Hanı Adil Giray Han'ın Safevilere esir düşmesiyle çıktı. Ayrıca,

31 Gülay Karadağ Çınar, s.114-122, 136-137.

32 William Barthold, "Abdullah II", İslam Ansiklopedisi (İA) I, s.34-35; Mehmet Saray, "Abdullah Han", *DİA*, I, s.104.

33 Kırzioğlu, Sokullu Mehmet Paşa'nın Hazar Denizi'nde bir donanma bulundurulmasının Türkistan'dan gelecek hac ve ticaret yollarını açmaya hizmet edeceğini Özdemiroğlu Osman Paşa'ya 30 Haziran 1579 tarihli mektubunda belirtmiş ve Bahr-i Kulzüm/Hazer Kapudanlığı kurulmasını istediğini yazmıştır. Bkz., Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi (1451-1590)*, s.272-275; Gülay Karadağ Çınar, s.183-184.

34 Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi (1451-1590)*, s.387.

35 Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanal Teşebbüsü" *Belleten XIII/46*, Ankara 1948, s.366-373; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi (1451-1590)*, s.287; Mustafa Budak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya" *Avrasya Etüdleri*, Sayı 4, 1995, s.

36 Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi (1451-1590)*, s.302-303.

adı geçen seferde esir düşenlerden biri de Özdemiroğlu Osman Paşa'nın en değerli bürokrati Piyale Paşa idi. Sonunda, götürüldüğü Kazvin'den Semerkand'a kaçmayı başardı. 1582'de ise Özbeklerin elçisi ile İstanbul'a dönebildi³⁷.

Görüldüğü gibi Piyale Paşa'nın Semerkand tecrübesi önemliydi. Ayrıca, Osmanlı Padişahı III. Murat Han'ın Özbek Hanı II. Abdullah'a gönderdiği mektup ise yeni ittifak teklifini getirdi. Adeta fetihname niteliğindeki mektubunda III. Murat, 3 Haziran 1583'de Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvan, Şemahi ve Demirkapı'yı ikinci kez alınması haberini hem vermek ve hem de Bağdad, Musul ve Şehr-i zor'un fetihlerini duyurmak istiyordu. Hatta Irak-ı Acem'in fethedilmesi gerektiğini bildiriyordu³⁸. Bundan cesaretlenen II. Abdullah Han, 1587'de, Safevilerin elinde olan Herat'ı aldıktan sonra Nişabur, Sebzvar, İsferein, Hayabad ve Hezar şehir ve kalelerini eline geçirdi³⁹. Bu zaferlerini Dost Muhammed Beg ve Hüseyin Beg vasıtasıyla İstanbul'a gönderdiği bir mektupla Padişaha bildirdi⁴⁰.

Artık, Safevilere karşı bir Osmanlı-Özbek ittifakının zamanı gelmişti. Piyale Paşa, 1586'da, II. Abdullah Han'ı ikna etmek amacıyla elçi olarak görevlendirildi. Söz konusu görev, sadece İran ile sınırlı değildi; Aşağı İdil boyunda Osmanlıların yürütecekleri faaliyetlerin yanı sıra düşünülen ikinci Astarhan seferiyle ilgili temaslarda bulunmak idi. Bu bağlamda II. Abdullah Han, Osmanlı Padişahı III. Murat Han'a yazdığı mektubunda, elçi Piyale Paşa'nın kendilerini Kızılbaş memleketini istila etmek için teşvik ve tahrik ettiğini yazmıştı⁴¹. Anlaşılan o ki, Piyale Paşa'nın çabaları etkili olmuştu. Bir ara İran şahı I. Abbas, Mayıs 1588'de Horasan üzerine yürümüşse de hem Özbeklerin Herat'taki üstünlüğü ve hem de Osmanlıların Hemedan ve Karabağ üzerine seferlerinden dolayı başarı elde edemedi. Sonunda Safeviler daha fazla Osmanlılar ile Özbekler arasında kalmamak için barış yapmaya razı oldu⁴².

Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında 21 Mart 1590'da imzalanan İstanbul antlaşması, Osmanlı-Safevi-Özbek siyasi ilişkileri açısından bir dönüm noktasıydı. Her şeyden önce bu antlaşma Osmanlı-İran savaşını bitirmekteydi. Daha da önemlisi, Safeviler, "Osmanlı faktörü"nden dolayı Özbeklerin İran'dan aldıkları yerlere itiraz edememişti. Fakat üç yıl süren bu antlaşmaya riayetten sonra Şah Abbas'ın 1593'den itibaren elinden çıkan toprakları geri almaya başladığını ve bunu yaparken, Harezm Özbekleriyle anlaşacağını görmekteyiz. Ayrıca bunda Avusturya harpleriyle meşgul olan Osmanlıların yanı sıra II. Abdullah'ın oğlu Abdülmümin ile birlikte Kazak Sultanlarının isyanları etkili olmuştu. Bundan yararlanan Şah

37 Abdullah Gündoğdu, "Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti", *Osmanlı I*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.582-583.

38 Merhum ve mağfur Sultan Murad Han zamanında Özbek Hanı'na irsal olunan nâmedir", Sari Abdullah Efendi, *Düsturu'l-İnşa*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), R.1940, 119 a-124 b'den naklen Mustafa Budak, Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri, s.38.

39 *Hammer VI*, s.151.

40 Sultan Murad Han'a Abdullah Han'dan gelen nâme-i hümayunun tercümesidir", *Münşeât Mecmuası*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Kitaplığı, Nr. 3345, 32b-34a'dan naklen Mustafa Budak, Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri, z.39.

41 Abdullah Gündoğdu, "Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti", s.583.

42 Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi (1451-1590)*, s.376.

Abbas, Meşhed, Merv ve Herat'ı geri almayı başardı. Ne var ki, bu gelişmelerden en fazla II. Abdullah han etkilendi. Hatta destek için Osmanlı Devleti'ne başvurduysa da Avusturya harpleri ile uğraştığından dolayı "İran ile barış halinde yaşamaları gerektiği" gerekçesiyle reddedildi. Zaten, oğlunun isyanı ile büyük toprak kayıplarına dayanamayan II. Abdullah Han, 1597'de hayatını kaybetmişti. Çok geçmeden oğlu Abdülmümin de öldürülünce Şeybaniler devri sona ermiş ve Canibeğ sülalesinden II. Abdullah'ın eniştesinin kardeşi Baki Muhammed 1599'da Özbek tahtına çıkmıştır⁴³.

Görünen o ki, Osmanlı-Özbek siyasi ilişkileri, "din ü devlet, gaza ü cihad" temelindeki din ve mezhep kardeşliği çerçevesinde pragmatik bir şekilde yürütülmüş ve bu amaca hizmet ettiği ölçüde devam etmiştir. Daha sonra ilişkilerin şekli değişmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti, 1642'de, Özbek tahtına çıkan Nezir Muhammed Han ile oğlu Abdülaziz Han arasındaki taht mücadelesine arabuluculuk yapmıştır. Bu süreçte Nezir Han, Maveräünnehir'de otorite kalmadığını, zulmün her yerde hâkim olduğunu, medreselerin harap olduğunu içeren bir mektubu, Seyyid Abdülmennan ile birlikte İstanbul'a göndermiş ve ardından oğlunun muhalefeti üzerine tahttan feragat etmiş ve yerine Abdülaziz Han geçmiştir. Böylece, Abdülaziz Han, ülkesinin tek hâkimi olmuştur⁴⁴. Bu tarihten itibaren bütün XVII. yüzyılın sonuna kadar, Osmanlı-Özbek siyasi ilişkileri elçi değişimleri ile onların getirdikleri karşılıklı dostluk mesajlarından ibarettir.

Ne var ki, söz konusu durum, 18.yüzyılda değişmedi. 1703'de Buhara hanı olan Astrahanlı soyundan (Canibeglerden) Ubeydullah Han (1703-1711), ilk iş olarak, Kazak, Kara Kalpak ve Deşt-i Kıpçak'da başı boş dolaşan Kalmuk toplulukları itaati altına almış ve Maveräünnehir'deki siyasi hakimiyetini daha kuzey bölgelerine doğru genişletmişti. Nitekim bu fetih hareketinin en önemli sonucu, Kazakların toplu halde İslam dinine girmeleriydi. Bu gelişmeleri, Ubeydullah Han, Mart 1706'da, Hoca Muhammed Emin Efendi'yi İstanbul'a göndererek Osmanlı Padişahı III. Ahmed'e bir mektupla bildirmiş ve o da memnuniyetini aynı yıl içinde yolladığı bir mektupla Ubeydullah Han'a göstermişti. Aynı dönemde, Ubeydullah Han, kardeşi Belh Hanı Muhammed Mukim ile iktidar mücadelesi içindeydi. Belh hâkimi, küçük kardeşi Ubeydullah Han'ın kendisinin biraz da Buhara'dan uzakta olmasından dolayı Belh'de olmasından dolayı Buhara beylerinin isteğiyle tahta oturduğu iddiasındaydı. Bu durumu Belh hakimi, Osmanlı Padişahı'na bildirmek için Abdülbaki adlı bir elçisini 6 Mayıs 1706 tarihli bir mektupla İstanbul'a göndermiş ise de Osmanlı Padişahı'ndan aldığı cevap kardeşiyle aralarını düzeltme tavsiyesi olmuştu⁴⁵. Ne var ki, bu mektuplaşmalar yaşanırken Ubeydullah han, Belh üzerine yürümüş ve ağabeyi Muhammed Mukim'i yenerek Belh'i fethetmiş ve bölgenin tek hâkimi olmuştu⁴⁶. Daha sonra ise her zaman olduğu gibi bu zaferini de 1709'da Mir Muhammed Nasir adlı bir elçisiyle İstanbul'a bildirmişti⁴⁷.

43 Mustafa Budak, Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri, 41-44.

44 Mustafa Budak, Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri, s.48-50.

45 Mustafa Budak, Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri, s.56-57.

46 Selim Serkan Ükten, Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2015,s.LV.

47 Mustafa Budak, Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri, s. 57.

1711'de Ubeydullah Han'ın vefatıyla onun tahtına oturan Ebülfeyz Seyyid Muhammed Han (1711-1748), devrinde ise Osmanlı-Özbek ilişkileri, elçi ziyaretleriyle karşılıklı dostluk mesajlarının verilmesi şeklinde geçmiştir. Bu ziyaretlerin birincisi Temmuz 1712'de, Muhammed Abdüssemi Yasavul adlı elçinin İstanbul'a gelmesiydi. Amaç, dostluk ve bağlılığı bildirmektir. İkincisi, Prut savaşı sonrasında, Ağustos 1713 tarihli mektupla İstanbul'a gelen Şeyh Nimetullah Efendi'nin ziyaretiydi. Dikkat çekicidir ki, Ebulfeyz Han devrinde ilişkiler bu tarzda sürmüş ve bu da ziyaretler Osmanlı başkentinde memnuniyetle karşılanmıştı.⁴⁸ Bu tarihten sonra Buhara Hanlığı, istikrarsız bir döneme girmiş ve Buhara, 1740'da Nadir Şah tarafından işgal edilmişti. 1747'de Nadir Şah'ın ölümü ve ardından aynı yıl içinde Ebul'l-Feyz Han, 1756'da ise son han Ubeydullah'ın öldürülmesinden sonra Buhara Hanlığı'nda Astrahanlılar devri sona ermiş ve Mangıtlar dönemi (1756-1920) başlamıştı⁴⁹.

Türkistan'ın kadim bölgelerinden biri olan Harezmi bölgesinde hakimiyet sağlayan Özbek hanlıklarından biri de Hive Hanlığı idi. Cengiz ve Timur hakimiyet devirlerini gördükten sonra 1500'de Şeybanilerin eline geçen bölge, 1510 Şeybani Han'ın Şah İsmail'e yenilmesinden sonra Safeviler idaresine girmiş ve bölgede Şii yönetimi istemeyen Vezir şehri Özbeklerinin 1511'de, Kadı Ömer ve Şeyh Hüsameddin Kattal önderliğinde başlattıkları isyan sonucunda Cengiz soyundan İbars Han, Harezmi Özbeklerinin başına geçmişti⁵⁰. Muhtemeldir ki, Harezmi bölgesindeki şiddetli ve devamlı iktidar mücadelelerinin etkisiyle sık sık farklı idarelerin eline geçmesinden dolayı Osmanlı Devleti, Türkistan'da daha ziyade Buhara ve Semerkand Hanlıkları ile ilişki kurmuştu. Bundan dolayı, Osmanlı Devleti-Hive Hanlığı arasındaki ilişkiler, XVII. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiş ve 1688'de, Harezmi Hanı Enuşe (Anuşa) Han oğlu Bahadır Ernek Muhammed Han'ın Handan Bahadır adlı bir elçisini bir mektupla İstanbul'a göndermesiyle başlamıştı. Harezmi Hanı gönderdiği mektubunda 1683'de başlayan ve devam etmekte olan Avusturya savaşlarında Osmanlı Devleti'ne yardım etmek istediğini bildirmiş ve bu yardım talebi Osmanlı Padişahı tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Nitekim Osmanlı Padişahı, bu memnuniyetini 1689'da, gönderdiği cevabı mektupta dile getirmiş ve ayrıca, Kırım hanının meşguliyetinden dolayı Rus saldırılarına engel olmasını istemişti. Aynı şekilde Ernek Han, 1694'de II. Ahmed'in cülûsunu kutlamak için hediyelerle birlikte bir elçisini daha göndermişti. Bundan iki yıl sonra, 1696'da, hacca giden Hoca Nurullah ile de bir mektup göndererek bağlılığını bildirmiş, Osmanlı Padişahı II. Mustafa ise cevaben gönderdiği mektupla "küfrün hüsrâmı için" manevi destek talep etmişti. Benzer bir dostluk ve tebrik elçisi olarak Muhammed Rıza Bey, Ağustos 1703'de İstanbul'a gelerek Harezmi hükümdarı Bahadır Şahbaht Han'ın III. Ahmed'in tahta çıkışını kutlamıştı. Bundan sonra 1728'e kadar hiçbir elçinin geldiği görülmemiştir⁵¹.

48 Mustafa Budak, Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri, s.58-59.

49 Mehmet Alpargu-Muhammed Bilal Çelik, "Özbek Hanlıkları", Editör Salih Yılmaz, *Özbekistan*, (Ankara: ATAM Yayınları, 2021), s.38-39.

50 Mehmet Alpargu-M.Bilal Çelik, "Özbek Hanlıkları", s.44.

51 Mustafa Budak, Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri, s. 52-54.

Ancak, 1730'lardan itibaren yeniden, seyrek de olsa elçi ziyaretleri ile mektup teatilerinin yapılmaya başlandığını görmekteyiz Bu sürecin ilk ziyareti, I. Mahmud'un tahta çıkışını kutlamak amacıyla Ağustos 1732'de Hive Hanı Muhammed İlbars Han'ın Ağustos 1732'de, Yar Muhammed adlı bir elçisinin bir mektupla İstanbul'a gelmesiydi. Tebriğin dışında bu mektupta Hemedan savaşında esir düşen 31 Osmanlı askerinin Hive'ye gelmeleri anlatılmaktaydı. Tabiatıyla Osmanlı Padişahı da Osmanlı askerlerine gösterilen iyi muameleye kayıtsız kalmamış ve Harezim hanına bir teşekkürname göndermişti Fakat Osmanlı-Harezim hanları ilişkileri, İran'da tahta çıkan Nadir Şah yüzünden kesintiye uğramıştı. Hükümdar olduktan sonra Nadir Şah'ın Türkistan'a yönelik agresif tavırları, Özbek hanlarını rahatsız etmişti. Bu sebeple. Nadir Şah'ın bölgedeki faaliyetleri Harezim Hanları tarafından Osmanlı Padişahı'na şikâyet edilmişti. Bu şikâyete cevaben Osmanlı Padişahı 1737 tarihli mektubunda Harezim Hanı İlbars Han'a İran ile barış yapıldığını ve Nadir Şah'ın ulema meclisi kararıyla ehli-sünneti kabul ettiğini öğrendiklerinden dolayı İran ile kendilerinin de dostluk kurmasını istemişti⁵². Fakat bu iyimser tavra rağmen Nadir Şah, 1740'ta sırasıyla Buhara ve Harezim'i işgal etmiş ve böylece Batı Türkistan'ın fethini tamamlamıştı⁵³. Özellikle Hive Hanlığı, 1804 yılına kadar felah bulamamış ve sonunda Kongrat kabilesinde İltüzer Han tahta çıkmıştı. Böylece Hive Hanlığı'nda 1920 yılına kadar sürecek Kongratlar dönemi başlamıştı⁵⁴

Hemen belirtmeliyiz ki, 1756'da yönetimi ele geçiren Mangıtlar da sürekli Özbek kabilelerinin isyanlarından dolayı Buhara Hanlığı'nda siyasi istikrarı sağlayamamıştı. Sonunda, 1785'de Şah Murad adıyla meşhur olan Muhammed Masum Han (1785-1800) Buhara'da tahta çıkmış ve kabileleri itaat altına alarak gerçek anlamda Mangıtlar devrini başlatmıştı. Onun devrinde aldığı İslami eğitim sayesinde hanlıkta şeriat uygulamaları güç kazanmış ve kendisi Emirül-Müminin unvanını kullanmıştı⁵⁵. İşte bu yeni devrede Osmanlı Devleti-Buhara Hanlığı ilişkilerinin biraz da Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle başladığını görmekteyiz. Nitekim Osmanlı Padişahı I. Abdülhamid, 1787'de Rus savaşı sebebiyle Muhammed Masum Han'a bir mektup göndererek "Moskovlu'ya karşı Türkistan cephesinden mücadelenin başlatılmasını talep etmişti. Bu teklifi karşılıksız bırakmayan Muhammed Masum Han, Muhammed Bedii adlı elçisinin iki mektupla (diğeri Sadrazama) İstanbul'a göndermişti. Padişaha gönderdiği mektuplarında Türkistan'ın siyasi durumunu anlatan Buhara Hanı, Ruslara karşı ikinci cephe açacaklarını bildirmişti⁵⁶. Ne var ki, 1789'da I. Abdülhamid'i vefatı üzerine bu mektupları cevap vermek yeni Padişah III. Selim'e nasip olmuş ve o da gelen mektupta verilen cevaplardan memnuniyeti bildirerek Rus savaşında Türkistan halkının verdiği destekten dolayı teşekkürlerini bildirmişti. Bununla

52 Mustafa Budak, Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri, s.60-63.

53 M. Alpargu-M. Çelik, "Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Reşat Genç sayıs, C.29, Temmuz 2009, s.521-522. (burada M. Alpargu, aşağıda Mehmet Alpargu, birlik olsun)

54 Mehmet Alpargu-M. Bilal Çelik, "Özbek Hanlıkları", s.48-49.

55 Mehmet Alpargu-M. Bilal Çelik, "Özbek Hanlıkları", s.40-41.

56 Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetleri (1785-1875)*, (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1984), s.22-23.

yetinmeyen III. Selim, Buhara Hanı'na, kendilerini Rusya ile barış yaptıkları takdirde onların da Ruslarla barış yapmalarını tavsiye etmişti⁵⁷.

1800'de ölen Muhammed Masum Han'ın yerine geçen Haydar Han, tahta çıkışını ve bağlılığını bildirmek için Divanbeği İş Muhammed ile Korucubaşı Mirza Muhammed Yusuf'tan meydana gelen bir elçilik heyetini İstanbul'a göndermiş olduğunu görmekteyiz. Ancak bu heyet, yolda saldırıya uğramış sadece Mirza Muhammed Yusuf İstanbul'a gelebilmişti. Bu tarihten 13 yıl sonra, 1813'de Mirza Muhammed, elçi olarak bir kez daha İstanbul'a gelmişti. İlgi çekicidir ki, Buhara Hanı Haydar Han'ın talebi savaşa ilgili değildi. Elçinin ifadesine göre ülkedeki kıtlıktan dolayı birçok insan gibi âlimler de ülkeyi terk etmiş ve bu yüzden fıkıh kitapları kaybolmuştu. Bu durumun dini ve ilmi eğitimi zayıflattığını bildiren Buhara Hanı listesini verdikleri fıkıh kitaplarının kendilerine gönderilmesini istemişti. Görülüyor ki, Buhara Hanlığı, sosyo-ekonomik sebeplerden dolayı ilmi gelişmeler ve eğitim açısından iyi değildi.⁵⁸ Eldeki belgelere göre talep edilen kitaplar, II. Mahmud tarafından temin edilerek 1827'de Buhara'ya gönderilmişti⁵⁹. Her ne kadar Buhara'daki bu krizler, bir nebze olsa 1827'de tahta çıkan Nasrullah Han devrinde (1827-1860)⁶⁰ sona erdirilmişse de Buhara Hanlığı'nın 1860'dan sonraki süreçte Rus hâkimiyetini girmesini önleyemedi. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile kurulan en önemli ilişki, 1838'de Buhara'da tutuklanan Charles Stoddard ile Arthur Conolly adlı iki İngiliz subayının serbest bırakılması için İngilizlerin yardım talebi üzerine I. Abdülmecid, Emir Nasrullah'a bir mektup göndermiş ve fakat bir sonuç çıkmadığı gibi 1842 yılında iki İngiliz subayı idam edilmişti⁶¹.

Şurası bir gerçektir ki, Türkistan'da Rus ilerleyişini sağlayan en önemli faktör, Rus askeri gücüydü. Ayrıca, Cantora(1805-1811) ve Şir Gazi (1812-1824) gibi Kazak hanları da Türkistan'da Rus nüfuzunun yayılmasına hizmet ettiler ki, tek istisnası Sultan Kenasarı idi. 1820'lerden 1850'lere kadar Ruslara karşı mücadele verirken Buhara, Hive ve Hokand gibi Türkistan hanlıkları birbirleriyle taht mücadelesi yapmaktaydılar. Me Buhara Emiri Nasrullah (1826-1860), Hive ve Hokand hanlarıyla mücadele eden bir han idi⁶². Sonunda Ruslar, Haziran 1865'de Taşkent'i, 1868'de ise Buhara'yı işgal ederek Buhara Hanlığı'na son verdiler. 1873'de de Hive' işgal ederek Hanlık topraklarını ilhak ettiler. En sonunda 1875'de

57 Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetleri (1785-1875)*, s.25-26

58 Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetleri (1785-1875)*, s.30-33.

59 *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX Yüzyıllar)*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005), .25-27.

60 Emir Haydar'ın ikinci oğlu olan Nasrullah, kardeşleri Emir Hüseyin ve Ömer'in kısa saltanatından sonra 24 Nisan 1827'de Buhara tahtına çıkmış ise de bir türlü hanlıkta siyasi istikrarı sağlayamamıştı. Bu konuda Şehr-i Sebze ve Yekebağ hâkimleri ile şiddetli mücadelelere girişmişti. Geniş bilgi için bkz. Muhammed Bilal Çelik, 1805-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği, *Sakarya Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Sakarya 2009, s.127-141.

61 M.Bilal Çelik, 1805-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği, s.151-155.

62 Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetleri (1785-1875)*, s.40-46.

Kaşgar'ı ele geçirerek Hokand Hanlığı'na son verdiler. Böylece Türkistan'ın büyük kısmı Rus hâkimiyetine geçmiş oldu.

Hemen belirtmeliyiz ki, Rus işgalinin başında, hem Hokand'dan ve Hem de Buhara'dan elçiler İstanbul'a geldiler. Nisan 1865'de Hokand hanı Yakup Han'ın elçisi Seyyid Yakup Han Töre, Eylül 1868'de, Buhara Emiri Muzafferrid Han'ın elçisi Muhammed Parsa Efendi, 4 Nisan 1871'de Buhara Emiri'nin bir başka elçisi Seyyid Mir Abdülhay Efendi İstanbul'a geldiler. Bu elçilerin ortak talebi, Rus işgaline karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemektir. Ne var ki, Osmanlı Devleti, hiçbir yönden yardım yapacak bir durumda değildi. En önemlisi, Rusya'dan çekinmekteydi. Bundan dolayı Osmanlı Padişahı'nın Türkistan hanlarına tek tavsiyesi, kendi aralarında ittifak yapmaları ve Rusya ile iyi geçinmeleri idi⁶³.

Ancak, Osmanlı Devleti'nin 1867'de Kaşgar Hanı Yakup Han'a bir istisnai bir tutum takındığını görmekteyiz. Bunun sebebi, düşmanın Rusya değil Çin olması idi. Ayrıca, İngilizler de Kaşgar'a destek olması için Osmanlıları teşvik ediyorlardı. Sonunda Osmanlı Devleti, 1873'de, Yakup Han'ın istediği askeri yardımı yaparken Kaşgar ordusunu eğitmek için subaylar da gönderdi. Buna karşılık Yakup Han, halife adına hutbe okutup yine halife adına para bastırırken Kaşgar'da Osmanlı sancağının dalgalanmasını sağladı. Bu hareketiyle Yakup Han, Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiğini göstermek istiyordu. Fakat bu durum fazla uzun sürmemiş ve Çinliler, 1876 sonbaharında başlattıkları ileri harekât sonunda 16 Aralık 1877'de Kaşgar'ı ele geçirerek Yakup Han'ın hâkimiyetine son vermişlerdi⁶⁴. Böylece, Batı Türkistan'ın Rus işgaline uğramasından sonra Doğu Türkistan da Çin hâkimiyetine girmiş oldu.

2. Hac Yolu Meselesi

Bilindiği gibi Türkistan hacıları, üç yoldan Mekke'ye gitmekteydiler. Abbasiler devrinde hacıların toplanma merkezi Bağdat idi. Hicaz, Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra hacca ilişkin bütün sorumluluk aynı zamanda İslam halifesi olan Osmanlı Devleti'ne/Padişahlarına geçti. Genel olarak hac yolları, Şam, Bağdat-Basra ve Kahire (denizden) üzerinden yapılmaktaydı. Anadolu ve Rumeli hacılarının izlediği yol, İstanbul (Üsküdar), Gebze, Eskişehir-Konya-Toroslar-Halep-Şam, Maan-Medine-Mekke idi. Kahire yolu deniz yolu idi.

Bundan dolayı Türkistan hacıları, hacca gitmek için üç yol kullanmaktaydılar. Birinci yol, Buhara-Semer kand-Astrahan (Hazar Denizi'nin kuzeyi) Kuzey Kafkasya (Anapa ve Azak limanları)- Kırım(Kefe) -İstanbul-Mekke yoluydu. Kısa yoldan gitmek isteyen Türkistan hacıları Karadeniz üzerinden Sinop veya Samsun'a ve oradan da İstanbul'a geldikten sonra Şam yönüyle Mekke'ye gitmeye çalışmışlardı. Bu yol pek tercih edilmeyen bir yol idi. İkincisi,

63 Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetleri (1785-1875)*, s.68-91

64 Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetleri (1785-1875)*, s.102-108

Maveraünnehir-Horasan- Bağdad- Kerbela-Necef)-Arabistan yolu olurken⁶⁵ bazen bu yol, Buhara-Horasan-Basra ve Mekke yönü şeklindeydi Aslında bu yol kısa sürmesine rağmen Safevi- Özbek mücadelelerinden dolayı pek güvenli değildi⁶⁶. Üçüncü yol ise deniz yolu olup Türkistan hacıları Maveraünnehir-Afganistan-Hindistan üzerinden Arabistan'a gitmekteydiler. Ancak, en elverişli ve tercih edilen yol ilk yol idi. Üstelik Türkistanlılar, İslam hilafetinin merkezi olan İstanbul'a uğramadan yapılan hacın eksik olacağına inanıyorlardı. Astrahan'ın 1556'da Rus işgaline uğramasına rağmen Türkistan hacıları İstanbul yolunu kullanmaya devam ettiler⁶⁷. Diğer yollar ise, İran coğrafyasından geçmesi ve deniz yolunun da uzak olmasından dolayı pek fazla tercih edilmemekteydi. Bu tercihte Osmanlı Padişahlarının İslam halifesi olmalarından dolayı hac yolculuğu ve bu yolların güvenliğine büyük önem vermelerinin büyük rolü bulunmaktaydı. Mesela, Sultan II. Selim, 1573'de Buhara Hanı Abdullah Han'a gönderdiği bir mektupta hac yolunun güvenliğini sağlamaya çalıştığını Akdeniz'de hacılar ile tüccarlara karşı korsanlık yapan Venediklilere karşı Kıbrıs'ın alındığı müjdesini veriyordu⁶⁸.

Şurası muhakkak ki, Osmanlı Padişahları, halife olmalarının etkisiyle Maveraünnehir hacılarının yol güvenliklerine büyük önem vermekteydiler. Ayrıca bu mesele, Osmanlı Padişahları için bir siyasi üstünlük meselesiydi⁶⁹. Nitekim 1573'de, Sultan II. Selim, hacdan dönen Semerkant ulemasından Mevlaha Muslihiddin Taşkendi ile arkadaşı Hafız Hüseyin'in Volga nehrini kolaylıkla geçerek güvenlik içinde vatanına dönmeleri için yol üzerindeki kadı ve beylere hükümler göndermişti⁷⁰. Hatta Azak Beyi'ne bir hüküm gönderilerek Nogay mirzalarının Türkistan hacılarından gümrük akçeleri almaya başladıklarından bahisle hacıların kesinlikle rahatsız edilmemesinin sağlanması için uyarılmıştı.(26 Nisan 1574)⁷¹.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi İran hac yolu, Osmanlı-Safevi ve Özbek-Safevi savaşlarından etkilenmekteydi. Öyle ki, İran, Türkistanlı hacılara zorluk çıkarmaktaydı. Mesela, 1568'de, İran, Harezmlî hacıları hapsetmiş ve Osmanlı Devleti ise adı geçen hacıların kurtarılması için İran

65 Seydi Ali Reis *Miratü'l-Memalik*, s.74; Bu kuzey güzergahı, Semerkand Hüseyniye dergahı Şeyhi Hüseyin Harezmi(ölm.1539)'nin hac yolculuğunu anlattığı Cadd-i Aşkın'e göre Sebz-Karşı-Karagöl-Harezm-Semerkand-Buhara-Fethabad-Belde-Saracuc-Hacı Tarhan (Astrahan)-Azak-Kırım-Akkirman limanı-İstanbul idi. Bkz., Esra Doğan Turay, "16.-18.Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi/Acem Hacılarıyla İlgili Değerlendirmeler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/1, Mart 2019, s.365.

66 Mehmet Alparğu-Serkan Yazıcı-Fikrettin Yavuz, "Ardoos Journey To Hedjaz: Turkestani Pilgrims, The Caliph and Istanbul (16 th-20 th Centuries)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54/1, 2014, s.403

67 Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10-11, İstanbul 1981, s.280-281.

68 *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Divan-ı Hümayun Mühimme Defteri*, (A.DVN-MHM.d.), Nr.21/465.

69 Öyle ki, Osmanlı Padişahları, İran ve Hindistan Sultanları'nın Hicaz'a yapmak istedikleri yardımları bile kabul etmemeleri, bu sebepten dolayı idi. Bkz., Suraiya Faroqi, "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Anlayışı ve Hac Olgusu", *X. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri (22-26 Eylül 1987)*, Ankara 1993, s.2111-2112. Özellikle Osmanlıların bu duyarlılığı dahi ziyade imar faaliyetleri alanında kendisini gösteriyordu. Geniş bilgi için bkz., Zekeriya Kurşun "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 9, Bahar 2017, s281-311.-

70 *BOA, A.DVN. MHM, d*, 21, s.249 ve 304.

71 *BOA, A.DVN. MHM.d.24*, s.156.

nezdinde girişimlerde bulunmuştu. Ayrıca, hacı ve tüccarlar için Astrahan taraflarından yeni yol açılmasını isteyen Harezmi Hanı Hacı Muhammed Han'a gereğinin yapılacağı bildirilmişti⁷². Bunu karşılık Osmanlı topraklarından geçen İranlı hacılar da zaman zaman savaşlardan etkilenmekteydiler.⁷³

İstanbul'da Türkistanlı Hacılar

Tekraren belirtelim ki, İstanbul, Türkistanlı hacılar için hilafet merkezi olması sebebiyle çok önemliydi. Genellikle İstanbul'a gelen Türkistanlı hacılar, bir süre şehirde kalırlardı. Bu hacılar sadece halktan kimseler değildi; üst düzey devlet görevlileri, elçilik heyetleri ile ulema mensubu kişiler de İstanbul'a gelirlerdi. Genellikle bu hacılar, bir Osmanlı bürokratının evinde misafir edilir, her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılanırdı. Özellikle hac dönüşlerinde elçi ve heyetkilerde kürk gibi çeşitli hediyeler verilirdi. Mesela, 1826'da hacca gitmek için İstanbul'a gelen Buhara Hanı'nın elçisi Muhammed Fazıl Efendi'ye bir miktar nakit para yardımı yapılmıştı⁷⁴. Mısır Kapu Kethüdası Muhtar Bey'e gönderilen 8 Haziran 1852 tarihli tezkireye göre, Buhara hâkiminin İstanbul'a gelmiş hemşirezadesi ve yanındaki yedi adamı, vapurla İskenderiye'ye gönderilmişti⁷⁵. Ayrıca, Buhara ulemasından ve Nakşibendi tarikatından Şeyh Süleyman Efendi, 1856'da hac niyetiyle ailesi ve 60 kadar müridiyle Urfa'ya kadar gelmiş, isteği üzerine Şam'a kadar gidebilmesi için Urfa Mal Sandığı'ndan 3000 kuruş nakdi yardım (atiyye-i seniyye) yapılmış ve Hicaz'a kadar rahat bir yolculuk yapabilmesi için de emir verilmişti⁷⁶. Bu bağlamda, konumu gereği önemli bazı Türkistanlı hacılara gerekli kolaylığın gösterilmesi için Mekke Şerifi, Şeyhü'l-Harem ile bölge valilerine emirler de gönderilmişti⁷⁷. Bunlardan biri de Buhara ahalisinden Nakşibendi şeyhlerinden İshak Efendi olup Hicaz'a kolaylıkla gidebilmesi için 8 Nisan 1860 (17 Ramazan 1276)'da, şeyhin talebi⁷⁸ üzerine Mısır ve Cidde valileri ile Şeyhü'l-Harem'e emirname gönderilmişti⁷⁹.

Diğer taraftan İstanbul'a gelen Türkistanlı hacılar, özellikle 18.yüzyıldan sonra İstanbul'da faaliyete geçen Nakşibendi Özbek Tekkelerinde ağırlanmaya başlanmıştı⁸⁰. Bu tekkeler, Üsküdar Özbekler Tekkesi, Sultanahmet Özbekler Tekkesi ve Eyüp'deki ⁸¹Kaşgari Özbek Tekkesi'dir. Mesela, Seyyid Celal Efendi isimli bir kişi, hac için İstanbul'a gelmiş ve fakat I.

72 Harezmi Hanına hüküm, Nr. 2723, 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), III, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1999), s. 390.

73 E. Doğan Turay, 16.-18.Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi/Acem Haclılarıyla İlgili Değerlendirmeler", s.364

74 BOA, Hatt-ı Hümayun, (HAT), 1418/57993

75 BOA, Hariciye Nezareti -Mektubi Kalemi (HR.MKT), 46/78.

76 BOA, İrade-Meclis-i Vala(İ.ML), 347/15045

77 Benzer emirler için bkz., BOA, Dahiliye Nezareti-Mektubi Kalemi (DH-MKT), 677/1; BOA, DH.MKT, 1320/12.

78 İshak Efendi'nin arzı, BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT), 331/25.3.

79 Mısır ve Cidde Valilerine ve Şeyhü'l-Harem'e emirname, BOA, HR. MKT, 331/25.1.

80 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH- MKT), 1299/26, BOA, Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye (DH-MUİ), 53/34.

Dünya Savaşı'nın çıkması sebebiyle İstanbul'da dört yıl süresince Üsküdar Özbekler Tekkesi'nde kalmıştır⁸². Hatta diğer zamanlarda Türkistan'dan İstanbul'a gelen kişilerin kimliği ve güvenilir olup olmadıkları hususunda özellikle Sultanahmet'deki Özbek Tekkesi (Buhara/Buhari Tekkesi) bir çeşit konsolosluk görevi üstlenir, Osmanlı Devlet makamlarının bu konudaki başvurularına cevap vermeye çalışırdı⁸³. Bu şekilde insan yoğunluğu yaşayan tekkeler, zaman zaman maddi sıkıntı yaşarlardı. Bunu gidermek için tekke şeyhleri Bab-ı Ali'ye başvururlar ve genellikle talepleri geri çevrilmezdi. Nitekim, Sultanahmet civarındaki Mehmet Paşa Yokuşundaki Buhara Özbekler Tekkesi şeyhinin “taamiye bedeli”nin artırılması yönünde talebi “mahlulattan münasib miktar-ı zamm” denilerek karşılanmıştı⁸⁴.

Fakat Türkistan'dan gelen hacıların çoğu, Buhara hâkiminin ailesi kadar şanslı değildi. Her sene Rusya ve Buhara gibi uzak yerlerden İstanbul'a hacılar geliyor ve yıllar geçtikçe bu hacıların sayısı artıyordu. Hatta hacca giderken ya da dönerken İstanbul'a gelen Türkistan hacılarının önemli kısmı parasız kalıyor ve hükümetten yardım talep ediyorlardı. Bu bağlamda devletin bulduğu ilk çare, vapur tahsis idi. Nitekim 17 Şubat 1899 tarihli Bahriye Nezareti tezkiresine göre, Hicaz'a gitmek için Buhara vesaire yerlerden bir şekilde İstanbul'a gelebilmiş “aciz” hacıların ücretsiz olarak gönderilmesi amacıyla Kamil Paşa Vapuru'nun tahsis edilmesi ve gerekli harcamalar için 200 liranın Maliye Nezareti'nce ödenmesi istenmişti⁸⁵. Aynı şekilde, hac görevlerini yaptıktan sonra yeniden İstanbul'a gelen Çin Türkistanlı (Doğu Türkistanlı) hacıların, Odessa üzerinden Türkistan sınırı yakınındaki Endican'a gidebilmeleri için gerekli paranın örtülü ödenekten ödenmesi Osmanlı hükümeti tarafından kararlaştırılmıştı⁸⁶. Yine hac için İstanbul'a gelmiş olan Buhara ve Afganistanlı 52 kişiye Osmanlı hükümeti, yayınladığı 6 Ocak 1906 tarihli iradesiyle vapur ücretleri olarak birer liradan 52 lira ödemeyi uygun bulmuştu⁸⁷. Eylül 1913'de, Türkistan ve Buhara'dan İstanbul'a gelmiş ihtiyaç sahibi hacıların “hüccac-ı muhtacın) Osmanlı hükümetince sevk olunması için gerekli 15.000 guruşun hazine tarafından örtülü ödenekten ödenmesi Meclis-i Vükela'ca karar verilmişti⁸⁸. Hatta Osmanlı hükümeti, Türkistan ve Kafkasya'dan gelen hacıların yabancı vapurlarda sıkıntı yaşamaması ve özellikle yabancı vapurlara büyük vergiler ödememek için mümkünse Osmanlı vapurlarıyla nakledilmelerini emretmişti⁸⁹.

82 BOA, DH- Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti (DH-EUM), 5.Şube 70/17.

83 M.Baha Tanman “Özbekler Tekkesi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIV, (İstanbul: 2002), s.123-124; Thierry Zarcone, “Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi”, 3. *Uluslararası Tarihi Yarımada Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, (İstanbul: Eminönü Belediyesi Yayınları, 2008), s.52-57.

84 Maliye Nezareti'ne 17 Eylül 1314 (29 Eylül 1898)'de gönderilen tezkire, BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO), 1202/90103.

85 BOA, Yıldız Arşivi, *Mütenevvi Maruzat Evrakı (Yıldız MTV)*, 225/36.

86 Bu konuda Osmanlı devleti gerçekten hamiyetperver bir tutum içindeydi. Mesela, Doğu Türkistan hacılarının vatanlarına dönmeleri için ilk önce Şehremaneti'nce 10000 guruş tahsis edilmiş, bu paradan vize harci, vapur ücreti ve ekmeke parası olarak 5000 lira harcandıktan sonra yeniden muhtemel ihtiyaçlar için geri kalan para dahil toplam 12.000 guruşun örtülü ödenekten ödenmesi 15 Mayıs 1910 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla kabul edilmişti. Bkz., BOA, MV, 140/14.

87 BOA, Maliye Nezareti, *Emlak-ı Emiriye Müdiriyeti (ML EEM)*, 533/2.1, 533/2.2

88 BOA, Meclis-i Vala (MV), 180/8, MV, 185/7.

89 BOA, Dahiliye Nezareti- İdare, (DH-İD), 75/39.

Türkistanlı hacılarınla ilgili bir başka sorun da İstanbul'da ikametleriydi. Çünkü imkanları sınırlıydı ve çoğu da parasızdı. Bu sebeple gelen hacılar, daha ziyade cami avluları ile han ve buna benzer yerlerde kalıyorlardı. Bunu dikkate alan Osmanlı Dâhiliye Nezareti, Türkistan hacıları için istimlak olunacak bir bostanda üç yüz kişilik bir misafirhane yapmayı planlamıştı. Bu misafirhane işi zaman alacağından Dâhiliye Nezareti, “tedbir-i acile” olarak 1910 yılında Türkistan'dan gelecek hacılar için Ahırkapı'daki mektep binasını tahsis etmeyi, olmadığı takdirde şehrin uygun bir yerinde han kiralınmasını 31 Ağustos 1910 (18 Ağustos 1326) tarihli tezkeresiyle istemiş⁹⁰ ve Şehremaneti de bunu uygun bulmuştu⁹¹. Ne var ki Harbiye Nezareti, 10 Ekim 1910 (27 Eylül 1326) tarihli cevabi tezkireyle bu mektup binasının tahsisini uygun bulmamıştı. Bunun sebebi, söz konusu binanın bir hayli masraf yapıldıktan sonra Şimendifer taburuna tahsis edilmiş olmasıydı⁹². Buna rağmen Osmanlı Hükümeti, Türkistanlı hacıları yalnız bırakmadı. Osmanlı Devleti için “Cami avlusunda kalmaya devam eden bu Türkistan hacılarının “Makarr-ı Hilafet-i Seniyye’de yar ü itibare karşı bir hal-i perişanda bulunmaları” caiz değildi. Bunun üzerine harekete geçen hükümet, 10 Mayıs 1911 tarihli tezkiresiyle gerçekten muhtaç olduğu belirlenmiş hacılardan 40 kişiye örtülü ödenekten “üçer liradan yüz yirmi lira” yolluk ödenmesini kararlaştırdı⁹³. Bununla yetinmeyen hükümet, 59 hacı için de 17.000.kuruşun yeniden tahsisine karar verdi⁹⁴.

Osmanlı Devleti'nin Türkistanlı hacılarıyla ilgili bulduğu üçüncü çözüm yolu, imkânı olmayan hacıların vapurlardan çıkarılmamasıydı. Aksi halde, şehre dağılan hacıların barınma ve yeme-içmesi sorun haline geliyordu. Üstelik bu hacıların sayısı giderek artıyor ve bu da Osmanlı Devleti'ne büyük mali yük getiriyordu. Her ne kadar hükümet, “İttihad-i İslam” için bu hacıları himaye ve memnun etmek istiyorsa da devletin mali imkânları buna elverişli değildi. Bundan dolayı Osmanlı hükümeti, Türkistan hacılarının cami avlularında “büsbütün sefalet içinde süründürmemek için” zabtiye marifetiyle vapurdan çıkarılmaması kararını aldı⁹⁵.

Ancak, Türkistan Rus işgaline uğradıktan sonra hacılarınla ilgili vize meselesi ortaya çıktığını görmekteyiz. Artık, Türkistan, Çarlık Rusyası'na dâhil olmuştu ve Rus vizesi gerekiyordu. Bundan dolayı Osmanlı Dâhiliye Nezareti, Kaşgarlı hacıların vize işlemlerinin Rus konsolosluğu tarafından yapılmasının sağlanmasını Hariciye Nezareti'nden istemişti. Fakat Hariciye Nezareti, vize için Rusya ile bir anlaşma olmadığını, Çin tebaası olan Kaşgarlı hacıların Rusya yolunu kullandıkları takdirde ücretsiz vize işlemlerinin yapılabileceğini bildirmişti⁹⁶. Bununla yetinmeyen Osmanlı hükümeti, Mayıs 1910'da, 87 Türkistanlı hacıyı Şanghay'a bir gemi ile göndermişti⁹⁷. Görüldüğü gibi Türkistanlı hacılar, imkânsızlık içinde olmasına

90 BOA, DH.İD, 77-9/3

91 BOA, DH-İD, 77-9/2

92 BOA, DH-İD, 77-9/4

93 BOA, DH-İD, 77-9/16, 1.

94 Bu konudaki yazışmalar için bkz., BOA, DH-İD, 77-9/22, 23

95 BOA, DH-İD, 77-9/14, 1.

96 BOA, Dahiliye Nezareti, Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiye, Tahrirat Kalemi, (DH. SN. THR), 33/66

97 BOA, DH.MUI, 93/43

rağmen Osmanlı Devleti tarafından himaye görerek aç-ve açıkta kalmadıkları gibi gidecekleri yere de sağ selim gönderilmişlerdi. Bu himayeci tavır, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar devam etmiştir⁹⁸. Hiç şüphesiz, bunun sebebi, Osmanlı Devleti'nin adil yönetim anlayışı ile padişahın İslam halife olması idi⁹⁹.

3. Osmanlı-Türkistan Kültürel ve İlmî İlişkiler

Kabul edelim ki, Osmanlı-Türkistan ilişkileri, XVI. yüzyıldan itibaren daha ziyade siyasi nitelikteydi. Daha doğru deyimle, bugünkü Özbekistan coğrafyasına karşılık gelen Maverâünnehir bölgesinde mevcut Buhara, Semerkand ve Hive Hanlıklarıyla ilişki içindeydi. Bu siyasi ilişkiler çerçevesinde, Özbek hanları, Osmanlı Padişahlarının “İslam halifesi” olmaları sebebiyle bazı ilmi ve kültürel taleplerde bulunmaktan da geri durmamışlardı. Bunlar daha ziyade Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere dini kitaplar idi. Hiç şüphesiz Osmanlı Padişahları da söz konusu talepleri yerine getirmişler ve hatta hanlara mektuplar göndermek suretiyle onların halkları nezdinde siyasi meşruiyetlerini kuvvetlendirmişlerdi. Bu ilişki tarzı, baştan beri devam etmekle beraber Türkistan'ın Rus işgaline uğramasından sonra adeta “tek ilişki tarzı” haline gelmişti. Nitekim II. Abdülhamid, 1893 yılında, Rusya Müslümanları için 5-6 bin adet Kur'an-ı Kerim'in bastırılarak gönderilmesini kararlaştırmıştı.¹⁰⁰ Aynı tarihlerde ise Buhara Emiri, Mekke-i Mükerreme için gönderilmek amacıyla bazı hediyeleri (eşya, şal kumaş ve işlemeli bazı şeyler) İstanbul'a yollamıştı¹⁰¹. Ayrıca, Rusya müstemlekesi bazı beldelerde İslam çocuklarının eğitim amacıyla İstanbul'a gelmelerine de izin verilmişti¹⁰².

XX. yılın başlarında Osmanlı ve Türkistanlı aydınları arasındaki ilişkilerin arttığını görmekteyiz. Özellikle, Türkistanlı aydınların ilgisi bir hayli fazlaydı. Bunda, Türkiye'de 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan hürriyetçi ortamın rolü vardı. Bunun etkisiyle bazı Türkistanlı genç aydınlar İstanbul'a geldiler. Bu gelişleri sağlayan cemiyet, kurucuları arasında Osman Hoca, Sadreddin Ayni, Polat Hoca, Abdürrefik Rafi Mahdumler'in olduğu Terbiye-i Etfal Cemiyeti idi. Bu cemiyet, İstanbul'a 1911'de 15, 1912'de 30 öğrenci gönderdi. Özbekistan Cumhuriyeti Milli Devlet Arşivi'ne göre Buhara Emirliği'nden İstanbul'a

98 Sona erme, Osmanlı Devleti'ne ilişkindir. Kanaatimizce bu himayeci tavır, tarihi kodların etkisiyle günümüze kadar Cumhuriyet devrinde de devam etmiştir. Özellikle, Türkiye Cumhuriyeti devleti, 1930-2000 yılları arasında Irak merkezi yönetimiyle sorunlar yaşayan Kuzey Irak'daki Kürt aşiretlerine defalarca barınma ve iaeş yardımında bulunmuş; 2011 yılından itibaren de iç savaştan kaçan Suriyelilere de yegâne sığınak olmuştur.

99 Yusuf Sarımay'a göre bunun sebebi Osmanlı Devleti'nin ahlaki ve idari anlayışı idi. Geniş bilgi için bkz., Y. Sarımay, “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul“, *Bilgi*, Kış 2009/Sayı 88, s.1-18.

100 31 Teşrin-i evvel 1310 tarihli irade, *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1992), s.173-174.

101 *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, s.173.

102 *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, s.176.

1910-1913 yıllarında toplam 95 öğrenci gönderilmişti¹⁰³. Bu öğrencilerden biri Abdurrauf Fitrat idi. Buhara'daki Mir Arap Medresesi'nden mezun olan Fitrat, Terbiye-i Etfal Cemiyeti tarafından 1910 yılında İstanbul'a gönderildi¹⁰⁴. 1910-1911 yılları arasında Farsça üç eser (Beyanat-ı Seyyah-ı Hindi, Münazara ve Sayha) yayımladı¹⁰⁵. Kazan ve Türkistanlı aydınların bir çeşit sesi olan dergilerin sahibi Sibiryalı Abdürreşid İbrahim idi. Bu dergiler, Tearüf-i Müslimin (1910-1911) ve İslam Dünyası (1913-1914) idi. A.Kanlıdere'ye göre "Panislamist Bir Tatar Dergisi" olan Tearüf-i Müslimin dergisi, Buhara'daki gelişmeleri, Buhara'dan gönderilen yazı ve haberler vasıtasıyla izlemekteydi. Mesela, Troyskili Ahmet Taceddin, isimsiz makale ve çevirileriyle Türkistan'daki gelişmeleri aktarmaktaydı¹⁰⁶. İslam Dünyası dergisi ise Türkistan'dan haber ve bilgiler vermekteydi. Bu dergiye yazı gönderenlerden biri de Mahmud Hoca Behbudi idi¹⁰⁷.

Ancak, Osmanlı-Türk basınında, Türkistan ile ilgili haber ve yazılarıyla dikkat çeken dergi Sırat-ı Müstakim idi. 1909 yılından itibaren İstanbul'da yaşayan Buharalılar ile Buhara'dan yazı gönderenlerin etkisiyle dergi Buhara'da etkili olmaya başladı. Özellikle Nuralizade Gıyaseddin Haseni'nin makaleleri, Buhara'da ve Semerkant'ta büyük ilgiyle okunmaktaydı. Adeta dergi, Buhara ve Semerkantlı genç aydınlar için fikri ilham haline gelmişti. Ne var ki, Sırat-ı Müstakim dergisinin Türkistan ilgisi fazla sürmedi ve 1911 yılının sonlarına doğru azaldı¹⁰⁸.

Buna rağmen Türkistan aydınlarının Osmanlı Devleti'ne yönelik ilgisi azalmadı. Balkan Savaşı esnasında, Buharalı Hacı Corabek, Gıyas Aksakal ve Abdurrauf Fitrat gibi aydınların öncülüğünde Osmanlı ordusuna gönderilmek için çok miktarda para toplandı. Buna karşılık, Mayıs 1913 ortalarında İstanbullu Hayrettin Efendi, Balkan savaşları gerçeklerini anlatmak için Türkistan'a geldi. Daha sonra, Ocak 1914'te, Belcuvan beyi Cihangirbek tarafından Osmanlı hava kuvvetleri için 15.000 ruble toplanarak Saidzade bir görevli ile İstanbul'a gönderildi. Ayrıca, Taşkent'ten 40.000 ruble daha toplanarak Türkiye'ye ulaştırıldı. Bu yardım girişimleri, savaş boyunca da Buhara, Semerkand, Merv, Hokand ve Taşkent gibi şehirlerde de sürdürüldü¹⁰⁹. Ne var ki, Rusya'da 1917'de patlak veren Bolşevik ihtilali, Türkistan'da Basmacılar adı verilen bağımsızlık mücadelesinin başlamasına sebep oldu. Zaten 1918'den beri Sovyetlere karşı bağımsızlık mücadelesi veren Buhara Emirliği, 2 Eylül 1920'de, Sovyet Kızıl Ordusu'nun Buhara'yı işgal etmesiyle ortadan kaldırıldı. Bu kez, Basmacılık hareketi bölgede daha da

103 Zumrad Rahmankulova, "Birinci Dünya Savaşı ve Türkistan", 38. *ICANAS Kongresi Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi*, 2007, s.2573.

104 Cezmi Eraslan, "Abdurrauf Fitrat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVIII, s.48-49.

105 Timur Kocaoğlu, "Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Fitrat'ın Türkolojisi Sahasındaki Unutulmaz Eserleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. XXX-XXXI, Sayı. 1982-1983, s.101.

106 Ahmet Kanlıdere, "Türk Basınında Türkistanlı Cedidçileri, Kültürel Faaliyetleri 1910-1914", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Sonbahar 2014, s.167-168.

107 Ahmet Kanlıdere, "Türk Basınında Türkistanlı Cedidçileri, Kültürel Faaliyetleri 1910-1914", s.172.

108 Ahmet Kanlıdere, "Sırat-ı Müstakim'in Buhara Uyanışı Üzerindeki Etkileri", *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri-Dini İslahçılık ve Cedidçilik*, (İstanbul: Ötügen Yayınevi, 2021), s.294-298

109 Z. Rahmankulova, "Birinci Dünya Savaşı ve Türkistan", s.2574.

yayıldı. Bunu fırsat bilen Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Harbiye Nazırı Enver Paşa, 1919-1921 yılları arasında Moskova, Tiflis ve Bakü arasında dolaştıktan ve Sakarya zaferinin etkisiyle Anadolu'ya geçemeyeceğini anladıktan sonra, eski ittihatçı arkadaşlarıyla birlikte Ekim 1921'de, Bakü-Aşkabat üzerinden Buhara'ya giderek Basmacılar Hareketi'ne katıldı. Amacı, Doğu Buhara ve Fergana vadisine geçerek Basmacılık hareketine yeni bir şekil vermektir. Ne yazık ki, bu emeline ulaşmadan 4 Ağustos 1922'de Duşanbe yakınlarında şehit edildi. Buna rağmen Basmacılık hareketi, Sovyetlerin Türkistan'a hâkim olmasına rağmen 1931 yılına kadar devam etti¹¹⁰. Böylece, XVI. Yüzyıldan beri devam eden Osmanlı-Türkistan ilişkileri sona ererken Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra Türkiye-Türkistan ilişkileri daha ziyade kültürel ve ilmi zeminde sürdürülmeye çalışılmıştır.

Sonuç

Bugün Özbekistan'ın da içinde bulunduğu coğrafyanın kadim adı Türkistan'dır. Fiziki coğrafya açısından Orta Asya da denilen Türkistan, Türk ili/Türklerin yaşadıkları vatanın adıdır. Bundan dolayı Türkistan, Hazar Denizi'nden Doğu Türkistan'ı kapsayacak genişlikte Çin sınırına kadar uzanan tarihî, siyasî ve kültürel çağrışımları olan bir coğrafyanın/vatanın adıdır ve yaşatılmalıdır¹¹¹. İkinci olarak Özbekistan, Türkistan coğrafyasının merkez ülkesidir. Jeopolitikçilerin ifadesiyle “dünyanın mihveri”ndedir; tarihi kuzey-güney, doğu-batı ticaret ve askeri yolların kesiştiği, tarihi ipek yolunun geçtiği, 19.yüzyılda Afganistan üzerinden-Rus-İngiliz rekabetinin cereyan ettiği bir coğrafyanın içinde bulunmaktadır. Bugün ise Özbekistan, bu stratejik öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir.

Özbekistan'ın Türkiye ile tarihî/siyasi ilişkileri, Emir Timur'un 1402 tarihli Ankara savaşı sürecindeki Anadolu seferini saymazsak, esasen XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı Padişahı II. Bayezid ile Özbek Hanı Muhammed Şeybani Han devrinde başlamıştır. Söz konusu ilişkiler, XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı-Safevi (İran), XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Osmanlı-Rus ilişkileri çerçevesinde gelişmiş ve 1864-1875 yılları arasında Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarının Rus işgaline girmesiyle doğrudan siyasi ilişkiler sona ermiş; Türkiye (Osmanlı)-Özbek (Türkistan) ilişkileri, daha ziyade sosyal, ilmî ve kültürel ilişkilere inkılap etmiştir. Benzer ilişkiler, Doğu Türkistan'daki Kaşgar Hanlığı'nın 1877'de Çin işgaline uğramasıyla başlamış ve Osmanlı-Doğu Türkistan ilişkileri siyasi olmaktan daha ziyade sosyo-kültürel ve ilmî ilişkiler şekline dönüşmüştür.

110 Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2.baskı, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), s.386-438; Baymirza Hayit, *Basmacılar-Türkistan Milli Tarihi (1917-1934)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1997).

111 Tabii coğrafya, etnografi ve tarihî manasıyla Türkistan, batıda Güney Ural dağları, Yayık Irmağı, İtil ırmağının denize döküldüğü yer ile Hazar Denizi; güneyde Horasan dağları, Küpet dağı ile Hindikuş Dağları, kuzeyde Kazakistan bozkırlarının kuzey sınırlarını meydana getiren İrtiş havzası ve Aral-İrtiş su ayrımı hattının kuzey yamaçları, doğuda ise Doğu Türkistan'ın doğu sınırlarına kadar ulaşan geniş bir bölgenin adıdır. Ayrıca, Türkili olarak da adlandırılmaktadır. Türkistan yerine kullanılmaya başlanan Orta Asya kavramı bir fiziki coğrafya tanımlamasıdır. Avrasya ise Rusya ve Çin'i de içine alan daha geniş bir kavramdır. Türkistan ve Türkili kavramları için bkz., Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2.baskı, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), s.1-2.

Şurası bir gerçek ki, Osmanlı- Türkistan (Özbek) ilişkileri, Osmanlı-Safevi/İran ile Safevi-Özbek hanlıkları arasındaki savaşlar döneminde gelişme kaydetmiştir. Osmanlı Devleti, Safevi savaşları sırasında Türkistan'daki Özbek hanlarına elçi ve mektuplar göndererek İran'a karşı ortak savaş çağrısında bulunurken Özbek hanları da Osmanlı Devleti'nin Avusturya savaşlarını fırsat bilerek kendisine savaş açan İran şahlarına karşı Osmanlı Padişah-halife'den yardım istemişler ve bu amaçla İstanbul'a elçiler göndermişlerdir. Ancak, bu ilişkiler istenen düzeyde cereyan etmemiş; Osmanlı Devleti, İran ile antlaşma yapmasına ve söz konusu antlaşmanın feshi için İran'ın Maverünnehir bölgesine saldırmamasını şart koşmasına rağmen İran'ın Maverünnehir bölgesine saldırmalarına sessiz kalmış ve üstelik "Biz İran ile barış halindeyiz, siz de barış halinde yaşayın" diyerek pragmatik siyasi bir cevap vermiştir. Bu tavra Safevilerin cevabı ise Maverünnehir'de Özbek Müslümanlarına karşı katliamlar yapmak olmuştur.

Buna rağmen Osmanlı Devleti, İstanbul üzerinden hacca giden her seviyedeki Türkistanlı hacılara her türlü yardımı yapmıştır. Hatta İstanbul'da parasız kalan Türkistanlı hacıları uzun süre barındırmış, harçlıklarını vermiş ve özellikle vapur ücretlerini ödemiştir. Bütün bu harcamaları Osmanlı Devleti, daha ziyade örtülü ödenekten sağlamıştır.

Osmanlı-Özbek ilişkilerinin önemli bir yönü de söz konusu ilişkilerin yürütülmesinde İstanbul'daki Nakşibendi Özbek tekkelerinin oynadıkları rollerdir. Bu tekkeler, Anadolu-Türkistan ilmi ve tasavvufi ilişkilerin geliştirilmesinde bütün Özbek tekkeleri gibi hayati bir önemi sahip idiler. Söz konusu tekkeler, İstanbul'a gelen Türkistanlı hacılar için birer barınma yerleri olurken, özellikle, Sultanahmet'deki Buhara tekkesi, Osmanlı Devleti nezdinde Türkistanlı hacıların kimlikleri ve güvenilir olup olmadıkları hakkında adeta bir konsolosluk işlevi görmüştür. Ancak Özbek tekkelerin bu işlevi, Rus işgalinden sonra sona ermiş ve bu görevi, Rus konsoloslukları üstlenmiştir. Yine de Özbek tekkelerinin Osmanlı toplumundaki sosyal-dini işlevleri devam etmiş ve Milli Mücadele döneminde özellikle Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi, İstanbul'dan Anadolu'ya insan gönderilmesinde önemli rol oynamıştır.

Ayrıca ifade edelim ki, Osmanlı-Türkistan ilişkileri, Rus işgalinden sonra daha ziyade kültürel ve ilmi zemin de devam etmiştir. Özellikle, Türkiye'de II. Meşrutiyet'in ilanının oluşturduğu hürriyetçi ortam, Türkistanlı aydın ve öğrencilerin ilgisini çekmiş ve Türkiye'ye gelmeye başlamışlardır. Bu bağlamda, Sırat-ı Müstakim, Tearüf-i Müslimin ve İslam Dünyası gibi dergiler, Osmanlı-Türkistan yakınlaşmasında olumlu bir rol oynamışlardır. Adeta bu dergiler, Buhara ve Semerkant'taki genç aydınların fikri ilham kaynakları olmuşlardır. Hatta Balkan ve I. Dünya Savaşı dönemlerinde Türkistanlıların Osmanlı Devleti'ne maddi destekte bulunmaları oldukça anlamlıdır. Aynı şekilde Bolşevik ihtilalinden sonra Türkistan'ın bağımsızlık hareketine Enver Paşa başta olmak üzere birçok İttihatçı kişinin katılması da kayda değer önemli bir gelişmedir.

Görüldüğü gibi, Türkiye-Özbekistan ilişkileri, en azından XVI. Yüzyıldan beri siyasi, askeri, kültürel ve ilmi çerçevede yürütülmüştür. Bu süreçte her iki coğrafya için önemli kişiler yetişmiştir. Mesela, Özbekistan'da, Emir Timur, Uluğbey İmam Buhari, İmam Maturidi

ile Nakşibendi tarikatının kurucusu Bahaeddin Nakşibendi'nin mezarları başta olmak üzere birçok tarihi ve dini yapı (camii ve medreseler vb) bulunmaktadır. Ayrıca, Nasreddin Hoca (Özbekistan'da Nasreddin Afendi), Köroğlu (Özbekistan'da Göroğlu) ortak değerlerdir. Kanaatimizce, her iki ülkede mevcut bu tarihi ve dini yapılar ile söz konusu ortak değerler Müslüman iki devlet olan Özbekistan-Türkiye ilişkilerinin geliştirilmesinde, önemli bir tarihi ve kültürel zemin niteliği taşımaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye ve Özbekistan tarihi, dini, ilmî ve kültürel benzerlikleri olan iki devlet/ülkedir. Türkiye, Avrupa-Asya-Afrika üçgeninde- yeni kavramlaştırmayla Avrasya'nın stratejik kara ve deniz havzalarına yakın merkez bir ülkedir. Buna karşılık Özbekistan ise Asya kıtasının merkez ülkesidir. Aynı zamanda her iki ülke yeniden canlandırılmaya çalışılan ekonomik nitelikli yeni kuşak yol projesinin iki önemli ülkesidir. Böylesine potansiyele sahip iki ülke/devlet ilişkilerinin her alanda gelişmesi, ortak geleceğin inşası yolunda bir zorunluluktur. Bu konuda irade, hem Türkiye ve hem de Özbekistan da mevcuttur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

A. ARŞİVLER¹¹²

I. Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

II. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Ahmet Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, I, İstanbul: 1275.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX Yüzyıllar), Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976(1567-1569)), III, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1999.

B. Yazma Eserler

Kanuni Sultan Süleyman Devri Muharebatı, İstanbul: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Kitaplığı, 1956.

C. Kitap ve Makaleler

ALPARGU, Mehmet-YAZICI, Serkan-YAVUZ, Fikretin, "Ardoous Journey To Hedjaz: Turkestani Pilgrims, The Caliph and Istanbul (16 th-20 th Centuries)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54/1, 2014, s.401-416.

112 Kullanılan belgelerin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir

- ALPARGU, Mehmet- ÇELİK, Muhammed Bilal“ Nadir Şah’ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Reşat Genç sayısı*, C.29, Temmuz 2009, s.521-522.
- BALIM, Çiğdem-GÜRBÜZ, Yunus.Emre, “Özbekistan Respublikası: Özbek Modeli”, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri, Türk Dilli Halklar-Türkiye İlişkileri*, Editörler: Ayşegül Aydıngün-Çiğdem Balım, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s.266-275.
- BARTHOLD, Vasilij Vladimaroviç, “Abdullah II”, *İslam Ansiklopedisi*, I, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.34-35.
- ERASLAN, Cezmi, “Abdurrauf Fıtrat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.13, s.48-49.
- FAROQHİ, Suraiya, “Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Anlayışı ve Hac Olgusu”, *X.Türk Tarih Kongresi Tebliğleri (22-26 Eylül 1987)*, Ankara: 1993, s.2111-2112
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *İmamiye Şiası*, İstanbul: 1984
- GARİBOVA, Jale, *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Dil Sorunu ve Yeniden Biçimlenen Kimlikler*, Editörler. Sema Arslan-Rena Salehova, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu* (Tercüme: M.Reşat Uzmen), İstanbul: 1980
- HAMMER, J.Von, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, (Tercüme Mehmet Ata), VI, İstanbul: 1332
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul: 1975
- _____, *Basmacılar, Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- HOWARD, Henry, *History of the Mongols*, II/2, London: 1880.
- KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- KANLIDERE, Ahmet, “Türk Basımında Türkistanlı Cedidçiler, Kültürel Faaliyetleri, 1910-1914”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Sonbahar 2014, s.167-176.
- _____, “Sırat-ı Müstakim’in Buhara Uyanışı Üzerindeki Etkileri”, *İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri-Dini İslahçılık ve Cedidçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2021, s.293-310.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi (1451-1590)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976, ss.191-215.
- KOCAOĞLU, Timur, “Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Fıtrat’ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmaz Eserleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten-*, C.30-31, Sayı 1982-1983, s.100-112.
- KURŞUN, Zekeriya “Hac ve İktidar: Haremeyn’de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri”, *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 9, Bahar 2017, s.281-311.
- RAHMANKULOVA, Zumrad, “Birinci Dünya Savaşı ve Türkistan”, 38. *İcanas Kongresi (Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi)* 2007, s.2571-2582.
- R.ROOMER, Hans, “Timurlular”, *İslam Ansiklopedisi* XV, Ankara: MEB, s.346- 370.
- SARAY, Mehmet, “Rusya’nın Asya’da Yayılması”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10-11, İstanbul: 1981, s.279-302.
- _____, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetleri (1785-1875)*, İstanbul: 1984.

- SARINAY, Yusuf, “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul“, **Bilig**, Kış 2009/Sayı 88, s.1-18..
- SARWAR, Ghulam, *History of Shah Ismail Safawi*, Aligarh: 1975.
- SAVORY, R.M., “Barud (Safawids), *Encyclopedia of Islam* (Second edition), s.1059-1069.
- SEYDİ ALİ REİS, *Miratü'l-Memalik*, İstanbul: 1331
- STANLEY, Lane Poole, *Düvel-i İslamiyye*, tercüme Halil Edhem, İstanbul 1345.
- TANMAN, M.Baha, “Özbekler Tekkesi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, İstanbul 2002, s.123-123
- TOGAN, Zeki Velide, *Bugünkü Türki Türkiistan ve Yakın Tarihi*, 2.baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981,
- TOYNBEE, Arnold, *Tarih Üzerine İki Konferans*, Çeviri: Özcan Başkan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, tarihsiz.
- TURAY, Esra Doğan, “16.-18.Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi/Acem Hacıları İlgili Değerlendirmeler” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/1, Mart 2019, s.359-378.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- ZARCONI, Thierry, “Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi”, *3. Uluslararası Tarihi Yarımada Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, İstanbul: Eminönü Belediyesi Yayınları, 2008, s.52-57.

Tezler

- BUDAK, Mustafa, Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri, 1510-1740, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul: 1987.
- ÇELİK, Muhammed Bilal, *1805-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi yayınlanmamış doktora tezi, Sakarya: 2009.
- ÇINAR, Gülay Karadağ, *Safevi-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*, Kocatepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon: 2011.